

*Sandra Kreisslová
Jana Nosková
Michal Pavlásek*

Takové normální
rodinné historky“

*Obrazy migrace a migrující
obrazy v rodinné paměti*

„TAKOVÉ NORMÁLNÍ RODINNÉ HISTORKY“

„Takové normální rodinné historky“

OBRAZY MIGRACE A MIGRUJÍCÍ
OBRAZY V RODINNÉ PAMĚTI

Sandra Kreisslová
Jana Nosková
Michal Pavlásek

ARGO

Tato publikace byla vydána s finanční podporou projektu GA ČR 16–19041S s názvem:
Mechanismy a strategie generační transmise rodinné paměti vybraných sociálních skupin
poskytnutého Grantovou agenturou ČR řešeného v Etnologickém ústavu AV ČR, v. v. i.,
a Českou zemědělskou univerzitou.

Recenzovali:

doc. PhDr. Hana Hlôšková, CSc.

Mgr. David Kovařík, Ph.D.

© Argo, 2019

© Etnologický ústav AV ČR, v. v. i., 2019

Copyright © Sandra Kreisslová, Jana Nosková, Michal Pavlásek, 2019

Cover design © Jan Augusta, 2019

ISBN 978–80–257–3036–2 (váz.)

ISBN 978–80–257–3203–8 (e-kniha)

OBSAH

Úvodem	13
I. Paměť a vzpomínání v intimním hájemství rodiny	18
I. 1. Paměť a vzpomínání	18
I. 2. Od kolektivní paměti ke kultuře vzpomínání • Další výklad pojmů	21
I. 3. K obsahu a fungování rodinné paměti a vzpomínání	24
II. Vyprávění jako okno do světa rodinné paměti	28
II. 1. Vzestup <i>malých</i> vyprávění jako důsledek pádu metanarací?	28
II. 2. O epistemologii narativity a narativní re/konstrukci minulosti	31
II. 3. Badatelská recepce biografických vyprávění	33
II. 4. Výzkum vyprávění pomocí oral history	36
III. Obraz světa ve znamení migrace	41
III. 1. Nástin fenoménu migrace	41
III. 2. Migrační proces jako nositel změny	43
III. 3. Být <i>cizincem</i> – obraz <i>jiného</i>	44
III. 4. Migrační zkušenost jako klíč k výběru čtyř sociálních skupin	48
III. 5. Biograficky zaměřený výzkum osob s migrační zkušeností	50
IV. Generace a rodina	54
IV. 1. K problematičnosti pojmu <i>generace</i>	54
IV. 2. Generace v kontextu rodiny	56
V. Příběhy z terénu – o setkání badatelů a výzkumných partnerů	60
V. 1. Terénní výzkum bez zúčastněného pozorování?	61
V. 2. Náš terén	63
– Problém generací	63
– Problém využitých metod	66
– Problém gatekeeperů a získávání narátorů	69
– Výzkumné setkání v terénu a jeho případné problémy	74
– Problém etnicity a cizího jazyka	78

	– Problém neodporujícího badatele a další etická dilemata	80
V. 3.	Zpracování dat a jejich použití v knize	85
V. 4.	Několik čísel a údajů na konec	88
VI.	Historické obrazy přítomnosti krajanů v dnešním Chorvatsku	91
VI. 1.	Migrace do jihovýchodní Evropy a přítomnost české menšiny v Chorvatsku	91
VI. 2.	Obrazy historických událostí v paměti krajanů	97
	– Ozvěny mnichovské dohody a druhé světové války • Češi v boji proti fašismu	97
	– <i>V bratrské a jednotné Jugoslávii</i>	100
	– Občanská válka a evakuace dětí do Československa	103
VI. 3.	Politika vzpomínání • Obrazy národního diskurzu vzpomínání v Chorvatsku	106
	– Tíživé dědictví druhé světové války • Nacionalismus a rozpad Jugoslávie	106
	– Politika vzpomínání a kořeny rozdělené společnosti	108
	– Neúspěšný pokus o (generační) národní smíření	112
VI. 4.	Rodinná paměť krajanů na pozadí chorvatské politiky vzpomínání	114
	– Rodinná paměť jako prostor hledání dějinných kontinuit	114
	– Stát vždy na <i>správné straně</i> dějin	119
VI. 5.	Epilog – setkání pamětí v daruvarském zámku	123
VII.	Historické obrazy přesídlenců z Jugoslávie	125
VII. 1.	Odborný zájem o přesídlence ze zahraničí	125
VII. 2.	Přesídlování jugoslávských Čechů do Československa	126
VII. 3.	Přesídlenci jako aktéři koetnické migrace	132
	– Přesídlenci jako <i>jiní</i> Češi	132
	– Konstrukce sebeobrazu <i>zasloužilců o vlast a svobodu</i>	134
VII. 4.	Z oslavovaných <i>hrdinů nespolehlivými Jugoslávci</i>	136
	– Poválečný diskurz <i>národní obnovy, očisty a státní nespolehlivosti</i>	136
	– Viktimizační motivy paměti	138

VII. 5. Přesídlenci na cestě k vlastnímu vzpomínkovému společenství	140
– Přeshraniční vazby s příbuznými v Jugoslávii/Chorvatsku	140
– Výroční setkání přesídlenců • „Ti nahoře nás hlídají“	141
VII. 6. Přesídlenci jako disidenti paměti	146
– Rok 1989 jako dějinná ruptura a vznik českého antikomunistického diskurzu	146
– <i>Hrdinové</i> staré doby, <i>oběti</i> éry nové	147
VIII. Historické obrazy německy hovořících obyvatel z českých zemí	152
VIII. 1. Bádání o československých/českých/sudetských Němcích – je na co navazovat	152
VIII. 2. Společná cesta k odlišným pohledům na minulost • Německá menšina v Československu do roku 1945	156
– O zrodu <i>Sudet</i> a <i>sudetských</i> Němců	156
– Viktimizační příběh o <i>březnových událostech</i>	158
– Období nacismu • Obraz českých Němců jako <i>obětí vnější moci</i>	161
VIII. 3. Paměť <i>odsunu/vyhnání</i> • Německá menšina v Československu po roce 1945	166
– Němci jako <i>personae non gratae</i>	166
– <i>Odsun</i> Němců z české kolektivní paměti: <i>damnatio memoriae</i>	170
– K porevolučnímu <i>souboji</i> o výklad česko-německých dějin	172
– <i>Odsun/vyhnání</i> jako epifanie biografických vyprávění tzv. generace zážitku	177
VIII. 4. Od <i>nechtěné</i> k <i>neviditelné</i> menšině • Situace československých/českých Němců před a po roce 1989	181
– Ze <i>státně nespolehlivých</i> k asimilovaným občanům	181
– Politika vzpomínání německé menšiny v <i>polistopadové</i> éře	185
– Velké kulturní setkání jako důkaz <i>životaschopnosti</i> menšiny	189

VIII. 5.	Nuceně vysídlení Němci v Německu • Začátky v nové zemi, vytváření <i>vyhnaneckého</i> diskurzu a <i>Heimat</i>	191
	– Být <i>cizincem</i> v <i>etnické vlasti</i> • Další příklad koetnické migrace	191
	– Vznik vysídleneckých organizací	197
	– <i>Vyhnanecký</i> diskurz • Jak otázku <i>viny</i> zastínilo <i>vyhnání</i>	200
	– <i>Heimat</i> jako základní pilíř identity a paměti vysídlenců	202
	– Cesty do <i>staré vlasti</i> • Fenomén <i>Heimattourismu</i>	209
IX.	Od historických obrazů k rodinné paměti	213
IX. 1.	„Co já tady budu čekat, až zas bude odvěta?“ • Rodinná paměť Milotových – českých reemigrantů z bývalé Jugoslávie	215
	– O hledání <i>bezpečného</i> místa a splnění <i>migrační</i> <i>misí</i> rodiny • Příběh Marie z první generace	218
	– O znovuotevíraných <i>křivdách a strádání</i> • Příběh Blanky z druhé generace	231
	– Shrnutí	241
	– Apendix	241
IX. 2.	„... protože ta válka vrátila všechny ty hrozný události“ • Rodinná paměť Krejčíkových – Čechů zůstavších v Chorvatsku	242
	– „Vždy jsi hleděl stát na správné straně“ • Příběh Jaroslava z generace <i>prvních Jugoslávců</i>	246
	– „Je jednadvacaté století, ale všechno se táhne od té druhý světový“ • Příběh Any z generace <i>posledních</i> <i>Jugoslávců</i>	257
	– „Ta současná politika je vždycky spjatá s tou historií naší“ • Příběh Milana z generace <i>post-Jugoslávců</i>	268
	– Shrnutí	276
IX. 3.	Vzpomínání <i>pod jednou střechou</i> • Rodinná paměť Königových – německých vysídlenců z českých zemí	276
	– „Je potřeba si zvyknout, ale ne zapomenout“ • Příběh o <i>ztrátě starého a nalezení nového domova</i> nejstarší generace	281

– O vyjednávání <i>domova</i> • Druhá generace a její vztah k <i>domovu</i> předků	292
– „Člověk má rozmanitou identitu“ • K prožívání rodinné historie generací vnoučat	299
– Shrnutí	311
IX. 4. Rodinná soudržnost jako základ aneb od příběhů k pocitu • Rodinná paměť Krausových – zůstavších Němců v Československu	312
– „Jsem povznesená nad žabomyši hurá vlastenecké projevy“ • Žitá multietnicita aneb příběh Helgy v roli spojovatelky, překladatelky, zprostředkovatelky	316
– Mezigenerační vyprávění a jeho reprodukce • Příběh Ireny z druhé generace	332
– O (ne)vzpomínání nejmladší generace • Příběh Kamily z třetí generace	345
– Shrnutí	350
X. Místo závěru	352
X. 1. K obsahům rodinné paměti a otázkám mezigenerační transmise aneb kdo s kým a o čem (ne)mluví	354
X. 2. Mechanismy a strategie rodinného vzpomínání aneb jak se <i>dělá</i> rodinná paměť	364
X. 3. <i>Střet</i> rodinné paměti s dominantními diskurzy hodnocení minulosti	369
Seznam literatury	371
Seznam pramenů	400
Seznam fotografií	402
Summary	405
Resümee	413
Jmenný rejstřík	422

ÚVODEM

Naše životy jsou naplněny příběhy. Jejich vyprávěním dáváme smysl světu kolem nás, ale i vlastní existenci. Z této perspektivy je důležitost příběhů zjevná, příběhy plní roli základního stavebního kamene konstrukce reality a identity jedince i sociálních skupin. Společně sdílená vyprávění mohou člověku nabídnout výklad celého společenského uspořádání a původu skupiny, se kterou cítí sounáležitost (ať už je to národ nebo etnická skupina či rodina), přispívají k ukotvení jedince ve společnosti a uvědomění si vlastní kontinuity. V této knize se chceme vydat do intimního rodinného prostředí s úmyslem poznat tradované příběhy zejména s ohledem na migrační zkušenosti předků a jejich význam v konstrukci rodinné paměti a identity. Příběhy jsou přitom v rámci rodiny často vyprávěny právě proto, že je v rodině každý zná. Zatímco my se je coby výzkumníci a výzkumnice snažíme uchopit v kategorii rodinných *narativů*, pro naše výzkumné partnery a partnerky z řad členů rodin šlo o – slovy jednoho z našich narátorů – „takové normální rodinné historky“.

Ambicí předkládané monografie je čtenářky a čtenáře seznámit s problematikou rodinné paměti na příkladu vybraných vzpomínkových společenství a postihnout nejen její obsahy, ale také mechanismy a strategie jejího přenosu. Rodinnou paměť sledujeme na příkladu tří po sobě následujících generací u čtyř skupin obyvatelstva, s jejichž zástupci jsme měli možnost vést díky jejich ochotě rozhovory. Dvě skupiny patří k národnostním menšinám; jde o Němce žijící v České republice a o Čechy žijící v Chorvatsku. Druhé dvě skupiny tvoří obyvatelé, kteří v současné době žijí ve svých *národních* státech, kam ovšem přišli v důsledku (nucené nebo dobrovolné) migrace po skončení druhé světové války; jedná se o Němce nuceně vysídlené z Československa a o české přesídlence z Chorvatska. Klíčem k výběru těchto skupin se stala skutečnost, že do života příslušníků nejstarší generace zasáhly významnou měrou historické události a procesy 20. století, konkrétně jde o poválečné nucené nebo dobrovolné migrace. Domníváme se, že příslušníci výše zmíněných vybraných skupin prošli v určité části svého života specifickou fází *liminality* a ocitli se v roli *cizince*. Tato situace zasáhla jak osoby, které přímo migrovaly a byly nuceny se po migraci adaptovat v novém sociálním prostředí a integrovat se do nové společnosti, tak i osoby, které *zůstaly* v zemi, kde se narodily – i ty se musely přizpůsobit a reagovat na proměnu svého žitého prostoru danou odchodem svých blízkých, přátel, sousedů a případně příchodem nových obyvatel.

Náš výzkum se orientuje na proměnu generačních interpretací rodinných narativů, přičemž každý z účastníků této činnosti podobně hře na *tichou poštu* se podílí na *dělání* rodinné paměti. Skrze rozhovory s příslušníky tří generací, které jsme vedli v rodinách výše popsanych sociálních skupin, máme možnost proniknout do aktérské recepce poválečných migrací. Díky vícegeneračnímu přístupu však nemusíme zůstat *pouze* u otázky toho, jak na tyto dějinné okamžiky vzpomíná tzv. generace zážitku. Naším úmyslem je naopak určit hlavní obsahy rodinné paměti, tj. ústřední předávané narativy, včetně jejich významových proměn v mezigeneračním rodinném předávání a přitom odhalit mechanismy a strategie transmise těchto obsahů. Toto konstruované vědění o rodinné historii se snažíme zasadit do kontextu diskurzů, které jsou o minulosti vytvářeny na úrovni *elit* těchto skupin a národních států, abychom co nejlépe porozuměli komplexnímu procesu fungování paměti a vztahování se k minulosti jako jedné ze základních praktik vytváření identit.

I když je obecně výzkum paměti teoreticky dobře rozpracovaný, oblast mezigenerační transmise v rodinném prostředí nepatří v empirickém výzkumu u námi zvolených skupin k prozkoumaným tématům. Přitom právě rodiny představují základní sociální jednotky společnosti. Naše explorační případová studie chce tuto mezeru zaplnit a přispět ke studiu individuální i kolektivní (rodinné, národní) paměti, vzpomínkové kultury a migrace jako důležitého historického procesu 20. století.

Kniha je rozvržena do čtyř hlavních částí. Záměrem první části (*Paměť a vzpomínání v intimním hájemství rodiny, Vyprávění jako okno do světa rodinné paměti, Obraz světa ve znamení migrace a Generace a rodina*) je teoreticko-metodologická kontextualizace našeho výzkumu a pojmového aparátu, se kterým pracujeme, abychom mohli postihnout generační rodinnou paměť a vzpomínání příslušníků čtyř vybraných skupin. Nejprve věnujeme větší pozornost kategoriím *paměti* (rodinné, komunikativní, kolektivní) a *vzpomínání* (včetně politiky vzpomínání a kultury vzpomínání) prostřednictvím jejich vymezení, teoretické reflexe a konceptualizace. Tímto zároveň osvětlujeme i naše teoretická a metodologická východiska stojící zejména na předpokladu sociální a kulturní podmíněnosti paměti a pojmání rodiny jakožto subjektu, který je nositelem specifického sociálního rámce, v němž jsou minulé události skrze komunikaci zpřítomňovány a znovu-prožívány.

Jelikož je komunikace základním předpokladem a médiem produkce (rodinné) paměti, naši nutnou pozornost si zasloužilo také samotné *vyprávění*. To

nejprve epistemologicky ukotvujeme, abychom následně mohli přistoupit k charakteristice narativně re/konstruované minulosti. Zkoumáme-li totiž paměť komunikovanou v rodinách prostřednictvím biografických a vzpomínkových vyprávění nebo narativních interview, je nutným předpokladem pochopení práce s těmito prameny znalost povahy *vyprávěné reality*.

Čtyři námi vybrané skupiny obyvatel spojuje generačně ne/předávaná migrační zkušenost. V úvodní části knihy jsme proto nemohli opomenout načrtnout alespoň základní kontury týkající se fenoménu *migrate* a termínu *generace*. Migrační zkušenost s sebou přináší momenty osobní nejistoty a mnohdy také krize artikulované v příbězích, které odrážejí snahy aktérů migrace hledat a nalézat své místo v soukolí nastalých změn, potažmo znovunalézat identitu, která může být dočasně zpochybněna. Recepce migrační zkušenosti přitom může být v rámci rodiny různá s ohledem na generační příslušnost. Akcentujeme proto rovněž problematičnost uchopení generace, ústřední kategorie třídící sociální realitu, jež je úzce propojena s pojmy jako *identita*, *kolektiv*, *zkušenost a jednání*.

Druhá část (*Příběhy z terénu – o setkání badatelů a výzkumných partnerů*) je věnovaná našemu pohybu v terénu a seznámení se způsobem vytváření dat. Není pouhým přívažkem částí věnovaných teoretickým otázkám či vlastní interpretaci empirického materiálu. Její zařazení nám umožňuje nechat čtenáře a čtenářky nahlédnout do dilemat, se kterými jsme se potýkali v terénu, a ukázat, jak jsme se s nimi vyrovnávali. Věnujeme se tedy plánům našeho výzkumu, výběru narátorů a narátorek, problematice gatekeeperů, specifikům multijazyčnosti výzkumu či krokům vedoucím k zajištění multiperspektivity výzkumu a v neposlední řadě i etickému rozměru výzkumu. Pozornost zaměřujeme ale i na způsob představení empirických dat v této knize. Doufáme, že se nám díky této kapitole podaří čtenářům a čtenářkám napomoci ke sledování našich interpretací.

Třetí část se svým zaměřením na kulturní paměť věnuje historickým obrazům o zkoumaných sociálních skupinách (*Historické obrazy přítomnosti krajanů v dnešním Chorvatsku*, *Historické obrazy přesídlenců z Jugoslávie* a *Historické obrazy německy hovořících obyvatel z českých zemí*). Vycházíme zde z předpokladu, že vzpomínání v rodinách jakožto nejmenších sociálních entitách může odrážet sdílené reprezentace vyšších úrovní. Kulturní paměť zde tvoří konkrétní obrazy minulosti prosazované institucemi – menšinovými spolky a svazy reprezentujícími jednotlivé skupiny. Význam výzkumu projevů kulturní paměti pro hlubší pochopení rodinné paměti pak vzrůstá podle našeho názoru především v oblasti *vyjednávání o minulosti*. Zde působí nejen diskurzy vytvářené *elitami*

vybraných skupin, ale také diskurzy vytvářené národními státy. V tomto ohledu rámcově sledujeme, jakou politiku vzpomínání dané *elity* uplatňují, zda se tato v průběhu času měnila a co změnu případně způsobilo. Výzkumy analyzující diskurzy vytvářené vysídleleckými spolky existují v Německu, částečně jsou k dispozici pro německou menšinu v České republice. U krajanské skupiny Čechů žijících na dnešním území Chorvatska nebo po druhé světové válce přesídlených jugoslávských Čechů do Československa podobný výzkum prozatím chybí. Z tohoto důvodu je těmto posledně zmíněným skupinám z naší strany věnována větší pozornost, vyčleněny jsou jim dvě separátní kapitoly. Na ně navazuje kapitola věnující se německému obyvatelstvu v českých zemích, respektive Němcům, kteří po poválečné nucené migraci v tehdejší Československu z různých příčin zůstali, a Němcům, kteří byli nuceně vysídleni a dnes žijí ve Spolkové republice Německo. Ve všech uvedených případech shodně sledujeme dosavadní stav vědeckého poznání o daných skupinách a snažíme se především na pozadí jejich historického vývoje ukázat, jak jsou určité historické události a procesy, které jsou ze strany *elit* těchto skupin chápány jako zlomové, interpretovány a ve veřejném prostoru vyjednávány a manifestovány. V této části se opíráme především o písemné materiály publikované reprezentanty skupin, analýzu vybraných rituálů, prostřednictvím kterých se snaží prosadit svůj pohled na dějiny a specifickou roli, kterou v nich jejich skupina měla sehrávat, a částečně také o rozhovory s narátory a narátorkami, které ukazují na případnou recepci těchto diskurzů.

Čtvrtá část knihy (*Od historických obrazů k rodinné paměti*) odkrývá komunikativní paměť a její generační transmissi na příkladu několika vybraných rodin, které zpracováváme jako jednotlivé případové studie. Při volbě tohoto přístupu vycházíme z premisy kvalitativního výzkumu, jenž směřuje k po/rozumění událostem, k popisu životních světů *zevnitř*, z pohledu jednajících aktérů, čímž se snažíme přispět k lepšímu porozumění sociální skutečnosti, zkoumaným problémům. V našem případě se jedná o zkušenosti s migrací a jejich předávání v prostředí rodiny. Z celého souboru 35 třígeneračních rodin demonstrujeme fungování rodinné paměti prostřednictvím čtyř vybraných – po jedné rodině z každé skupiny. Při jejich výběru jsme se snažili zohlednit různorodost rodin a skutečnost, že mohou sloužit jako příklad *nakládání* s rodinnou pamětí.

V této části se opíráme důsledně o interview realizovaná v konkrétních rodinách, na jejichž příkladu ukazujeme, jaké strategie a mechanismy transmise se v rodinách uplatňují. Jak se dvě, respektive jedna následující generace vypořádává/vypořádávají se zkušenostmi *generace zážitku*, jak u dětí a vnoučat